

potiho prethodilo medicinskoj praksi danas je postalo društvenom činjenicom koja remeti osjećajnost. Budući da je medicina odvojila tijelo od čovjeka kako bi o njemu brinula, budući da manje skrbi o bolesti nego o bolesniku, ona se danas, kroz javne rasprave koje potiče, sučeljava s naglim povratkom onoga što je potisnuto, a to je čovjek (primjerice, eutanazija, ispraćaj bolesnika i umirućih, kronično vegetativno stanje pacijenata koje traje mjesecima i godinama, na aparate prikazani pacijenti kad se više ne zna što s njima, česte izobličujuće terapije itd.). Radikalna upitnost pojma osobe bitno izražava društveni odjek medicine koja je postale jednom od ključnih institucija modernosti. Antropološke su danosti poremećene a njihova je crvena nit razdvojenost čovjeka i njegova tijela. Brojna su etička i ključna pitanja povezana sa statusom tijela u društvenoj definiciji osobe (pitanje roditeljstva, transplantacija organa, genetske manipulacije, napredak tehnika reanimacije i drugih pripomoćnih aparata, proteze itd.). Biokemičari i imunolozi zajednički rade na stvaranju **biokompatibilnih supstancija**. »Fabriciranje« ljudskog tijela ulazi u eru svoje **industrijske reproduktivnosti**. Ona zahvaća dio po dio i tako vodi »raskomadano određenu čovjeka«. **Krize identiteta** jedna su od mogućih konzekvencija poremećaja **tjelesnog integriteta** ili plastičnih modifikacija tijela. Današnja nam antropologija pokazuje da je tijelo čovjekova sudbina, poprište njegova identiteta. Ono što mu se priključuje ili ono što mu se dodaje svakako, više ili manje predvidljivo, mijenja njegov odnos prema svijetu. Višesatna intervencija pomoću koje se u tijelo ucjepljuje neki organ ili proteza može poremetiti cijelu jednu egzistenciju ovisno o povijesti subjekta, o njegovoj moralnoj snazi itd. Nije riječ o pukoj **mehaničkoj** nego o **organskoj** preinaci čovjeka. Ovo propitivanje biotehnoloških i bioetičkih »avantura tijela« Le Breton završava riječima koje ne odišu ni strahom

ni nadom nego antropološkim realizmom karakterističnim za ovu knjigu: »Bionički je čovjek u svojoj tehničkoj čistoći gotovo ozbiljen u astronautu čije su sve organske funkcije, čak i one najelementarnije, vezane uz aparate... To je transparentni čovjek, čovjek bez identiteta, potpuno ugrađen u aparate... Na horizontu ne tako daleke budućnosti nazire se bionički čovjek, *cyborg*. To je ljudski preostatak opremljen protezama, stimulatorima, baterijama, mikroprocesorima koji zamjenjuju fiziološke funkcije ili onemoćale organe. Za tehničke i znanstvene orijentacije modernosti ljudsko je tijelo nacrt, skica čije sposobnosti valja kontrolirati i poboljšavati.«

Rade Kalanj

Will Hutton and Anthony Giddens (Eds.)

GLOBAL CAPITALISM

The New Press, New York, 2000, 230 str.

Kapitalizam je jedna od onih tema modernog doba koje nikada ne gube istraživačku, teorijsko-analičku i kritičku izazovnost. Bez ikakva se pretjerivanja može ustvrditi da ni o jednoj društvenoj činjenici modernosti nije napisano toliko djela i izrečeno toliko mišljenja kao o činjenici kapitalizma. Ta je zaokupljenost posve razumljiva ima li se na umu da ja upravo kapitalizam, u cijeloj panorami moderne povijesti, najviše utjecao na njezine smjereve, razvojne oblike, sukobe i perspektive. Hvaljen ili osporavan, bremenit krizama ili razvojnim prednostima, voljen ili omrznut, on traje kao društveni oblik i u svojoj protuslovnoj trajnosti poprima dimenzije **globalnosti**, bez obzira na heterogenost svojih izraza, dosega i sociokulturnih konzekvencija. Bilo da je riječ o »starom« ili »novom« kapitalizmu, o »anglosaksonskom« ili »rajnskom« kapitalizmu, o »zapadnom« ili »dalekoistočnom« kapitalizmu, o »neoliberalnom« ili »socijalno-tržišnom« kapitalizmu, uvijek zapravo govorimo o jednom konceptu ili

jednom društvenom modelu koji strukturno i dinamički teži globaliziranoj moći kao modusu svog razvoja i opstanka. Nakon kraha socijalističkih poredaka ta je težnja još bjelodanija jer su svi alternativni modeli toliko slabi da ne predstavljaju nikakvu ozbiljnu opreku onome što razvikani Fukuyama, zagledan u trijumf liberalnog kapitalizma, olako naziva »krajem povijesti«. Iz tih se globaliziranih okolnosti, koje nimalo ne idu u prilog tezi o »kraju povijesti«, iznova retematizira pitanje kapitalizma i pokušavaju objasniti njegovi sadašnji i nastupajući oblici, akumulativne sposobnosti, socijalne i kulturne konzekvencije, mijene, dobitnici i gubitnici.

To je ambijent u kojem je nastala i knjiga (zbornik) *Global Capitalism (Globalni kapitalizam)*, čiji su priređivači i urednici Will Hutton i Anthony Giddens. Pored Huttonova i Giddensova vrlo dugog i polemičkog dijaloga, kao i njihova zajedničkog zaključka (*Bitka unatrag*), knjiga sadrži tekstove Manuela Castellsa (*Informacijska tehnologija i globalni kapitalizam*), Paula A. Volckera (*Obilje globalnih financija*), Georga Sorosa (*Nova globalna financijska arhitektura*), Jeffa Fauxa i Larrya Mishela (*Nejednakost i globalna ekonomija*), Vandana Shiva (*Svijet na ivici*), Arlie Russell Hochschild (*Lanci globalne skrbi i emocionalni višak vrijednosti*), Roberta Kuttnera (*Uloga vlada u globalnoj ekonomiji*), Ulricha Becka (*Živjeti vlastiti život u užurbanom svijetu: individualizacija, globalizacija i politika*), Richarda Sennetta (*Ulica i ured: dva izvora identiteta*), Polly Toynbee (*Tko se boji globalne kulture*).

U koncipiranju ovog zbornika sastavljači polaze od konstatacije da svaka generacija vjeruje kako upravo ona živi u razdoblju velikih promjena. To uvjerenje gaji, daka, i današnja generacija. Kao što danas vjerujemo da informacijska tehnologija i digitalizacija dubinski mijenjaju naše živote, tako su i prethodne generacije isto značenje opravdano pridavale parnom

stroju, svjetlosti i elektricitetu. No bez obzira na protekla vremena, istina je da novo stoljeće počinje u trenutku kada se čini da sve dolazi u pitanje. Ono što tvori moć i snagu suvremenih promjena sastoji se u ekonomskim, političkim i kulturnim preobrazbama obuhvaćenima izrazom **globalizacija**. Interakcija zadivljujućih tehnoloških inovacija i globalnih dosega kapitalizma daje današnjim promjenama osobitu kompleksnost. To se odvija dosad nepoznatom brzinom, silinom i neizbježnošću. Transmisijski sustav svih tih promjena jest **tržišni kapitalizam** kombiniran s globalnim napretkom komunikacija koje su postale nezaobilaznim sredstvom svjetskog organiziranja ekonomije i društva. Kolaps komunizma koji je, bez obzira na svoje »groteskne« manjkavosti i brutalnosti, donekle ublažavao surove krajnosti kapitalizma u njegovim nastojanjima da trijumfira nad svojim ideološkim takmacem, omogućio mu je još izrazitiju obnovu i globalizaciju. U porastu je privatna korporacijska moć, na djelu je širenje nejednakosti, osobito u anglosaksonskim ekonomijama kao avangardi globalizacije, ali taj novi svijet istodobno donosi značajnije prednosti i probitke nego što ih je nudio stari svijet. U Aziji i Latinskoj Americi ekonomski je razvoj dosegnuo razinu kakva je bila nezamisliva u ranijim razdobljima. Dinamizam i rast američke ekonomije u proteklom je desetljeću bio više nego zavidan i djelovao je kao lokomotiva cjelokupne svjetske ekonomije. Dogodila se svojevrsna obnova **kulturne percepcije businessa** i kapitalizma. Business, osobito onaj koji je povezan s novim tehnologijama, danas se poima kao utjelovljenje modernosti. Sposobnost restrukturiranja, reorganiziranja i prijenosa ideja na proizvode promatra se kao bitna sastavnica ekonomskog dinamizma. Visoki financijski dobitci, iako kritizirani kao nezasluzeni i prekomjerni, sve se više prihvaćaju kao pravo sučeljavanje s **rizikom**. Profit je iznova legitimiziran. Što god o tome mislili, nalazimo se u »busi-

ness–civilizaciji« koja dobija globalne razmjere.

U svom polemičkom dijalogu Hutton i Giddens utvrđuju četiri bitna i međupovezana **trenda promjena** koji govore o novosti kapitalistički globaliziranog svijeta: **svjetska komunikacijska revolucija** (koja počinje šezdesetih godina kada je iznad zemlje lansiran prvi satelit omogućivši trenutačnu komunikaciju svih dijelova svijeta); **globalizacija ekonomije** (koja se označava i kao **nova ekonomija znanja**, zasnovana na načelima drugačijim od prethodne industrijske ekonomije i zasad podređena vodećoj ulozi financijskih tržišta); **svijet nakon 1989. godine** (propast sovjetskog komunizma kao jedna od najznačajnijih preobrazbi stoljeća, koju nisu umjele predvidjeti »cijele legije teoretičara«); **događanje globalizacije na razini svakodnevnog života** (između ostalog, porast jednakosti između žena i muškaraca, promjene u obitelji i emocionalnom životu općenito itd.). U sklopu navedenih trendova autori stalno naglašavaju važnost one strukturalno–ekonomске promjene koja se obično izražava terminom **nova ekonomija**. Ona je uistinu promijenila karakter ljudskog života i rada. Samo generaciju prije više od polovice radne snage u zapadnim zemljama bavila se industrijskim poslovima ili poljoprivredom. Drugim riječima, postojala je vrlo brojna **radnička klasa**. Sada je dio stanovništva koji radi u navedenim sektorima u većini tih društava pao ispod 20 posto i još pada. Industrijska radnička klasa gotovo je nestala. Tehnološka promjena i, u širem smislu, globalizacija pridonijele su tom procesu nestajanja. I brojni drugi primjeri svjedoče o oblikovanju **ekonomije znanja**. Osobito je rječit primjer utjecaja znanosti i tehnologije na prehranu. U većini zemalja, uključujući i one manje razvijene, više nije moguće isključivo govoriti o nečemu takvom kao što je »prirodna« hrana. Većina hrane koju, i ne htijući, konzumiramo uključuje razne vrste aditiva, koji ostavljaju tragove pesti-

cida i herbicida. »Genetska modifikacija tijela jest naredni stadij tog procesa«. Znanost i tehnologija napreduju i nova ekonomija (ekonomija znanja, dematerijalizirana ekonomija kao svijet slika) nije ništa drugo do brza primjena njihovih potencijala.

Tu se postavlja pitanje održivosti kapitalizma kao globalnog oblika te primjene i primjene. Može li se tako preobličeni kapitalizam označiti kao »stvaralačka destrukcija«, kako ga je nazivao Schumpeter? Giddens ne misli u tim terminima. On drži da mnogi dosezi primjene znanosti (internet, digitalizacija, gen–tehnologija) nisu puke tvorbe tržišta. Između tržišnog kapitalizma i znanstvene inovacije, bez obzira na njihovu moguću blisku povezanost, postoji razlika. Internet, digitalna tehnologija i znanosti o životu pod snažnim su utjecajem znanstvenih inovacija, koje su kreativan a ne destruktivan proces. U kapitalizmu se mogu zapaziti tendencije ravnoteže i stalna napetost spram znanstvenih inovacija i tehnoloških promjena. Te su tendencije nepredvidljive i nisu posebno povezane s čisto tržišnim obilježjima. Pa ipak, potrebna je veća regulacija, osobito na globalnoj razini, jer se samo na taj način mogu zaustaviti »kласične neumjerenosti kapitalizma«. Sugovornici podržavaju ideju **globalnog civilnog društva** i zagovaraju izgradnju zakonskih okvira »moguće transnacionalne demokracije«. U svakom slučaju, kapitalizam se izmijenio, no je li se izmijenila njegova »supstantivna narav« – to pitanje ostaje za daljnje analize. Hutton u to sumnja, a Giddens sugerira da sve promjene idu baš u tom (supstantivnom) smjeru.

U mnogim točkama razmišljanja o kapitalizmu dolaze do izražaja eksplicitne razlike između Huttona i Giddensa. Giddensovi su pogledi donekle skloniji tržištima, Sjedinjenim Državama i velikim korporacijama. On u mnogo povoljnijem svjetlu promatra američko društvo i ponešto je kritičniji prema kontinentalno–europ-

svoj socijaldemokraciji. Europa, drži on, može mnogo više učiti od Amerike nego Amerika od Europe. Prema njegovu mišljenju globalizacija nije samo ekonomski nego i socijalni, politički i kulturni proces. Hutton pak darži da se osnovna razlika sastoji u tome kako se pristupa neoliberalnom modelu. On Giddensu prigovara da je odviše popustljiv prema tom modelu i njegovim izgledima. Ljevica je, spočitava on Giddensu (kao teorijskom utemeljitelju trećeg puta), napustila svaku pomisa o tome da ekonomija može biti planirana i javno vođena. Priznaje da je privrženik nekih »dogmi« i »predrasuda« koje odlikuju socijaldemokraciju. On podržava »dogmu« da su sva ljudska bića moralno jednaka, da svi imamo iste sposobnosti za samoodređenje, da sve životne šanse moraju biti što je moguće pravednije raspodijeljene, da je društvena pravda uvjet slobode. Smatra da kapitalizam ne postoji nezavisno od društva i da se demokratska volja mora zagovarati iznad businessa i privatne moći. »Tržišta se ne mogu regulirati sama po sebi i najbolji se dosezi ne mogu dogoditi spontano...Ja sam za radikalizam u moderniziranju socijaldemokratskog stajališta, ali ne prihvaćam intelektualni nihilizam koji odbacuje sve prethodne socijaldemokratske zahvate i istine«.

Ostali autori ovoga zbornika, baveći se posebnim problematskim aspektima kapitalizma, uglavnom se kreću u teorijsko-analitičkim i polemičkim okvirima što su ih naznačili Hutton i Giddens. G. Soros i P. Volcker analiziraju destabilizirajuće učinke **globalnih financijskih tržišta**. Obojica su posebno zaokupljeni azijskom krizom koja je nedavno prijetila razornim posljedicama po međunarodni ekonomski poredak. Oni drže da je ta kriza proizašla više iz strukture financijskog sustava nego iz stvarne slabosti tih ekonomija. Usprkos recentnoj obnovi, one ipak zahtijevaju hitne reforme. Manuel Castells pokazuje da su financijska tržišta izvor nestabilnosti koja prijeti globalnom pro-

speritetu. No ta su tržišta istodobno i transmisijski mehanizmi globalnih kapitalističkih vrijednosti. Castells svoju analizu proširuje na tzv. **info-kapitalizam**, čiji su dio i financijska tržišta. On naznačuje njegov rast, prednosti i nove rizike. Objašnjava da su razni oblici »novih fundamentalizama«, od religije do pokreta zelenih, nastali kao reakcija na globalizaciju koja u svim društvima svijeta stvara nove snage i nove oblike moći. U posljednja dva desetljeća dvadesetog stoljeća, kaže Castells, u svijetu se pojavila nova ekonomija. Ona je zacijelo kapitalistička. Po prvi put u povijesti cijela je planeta kapitalistička ili tijesno ovisna o kapitalističkim ekonomskim procesima. No to je nova vrsta kapitalizma koju karakteriziraju tri glavne značajke. **Prvo**, produktivnost i kompetitivnost u bitnom su smislu funkcija stvaranja znanja i **informacijskog procesa**. Tvrtke i teritoriji organizirani su u **mreže proizvodnje**, menadžmenta i distribucije. Ključne su ekonomske aktivnosti globalne, što znači da djeluju kao jedinice na planetarnoj razini. **Drugo**, ključne »strategijske ekonomske aktivnosti« obuhvaćaju tržište kapitala, znanost i tehnologiju, informacije, specijalizirane poslove, tržište potrošačkog obilja, multinacionalne mreže proizvodnje i menadžmenta u industriji, visokorazvijene usluge, komunikacije (uključujući internet), globalni sport i, dakako, globalni zločin. **Treće**, infrastrukturni temelj nove ekonomije tvore informacijska i komunikacijska tehnologija, telekomunikacije i umreženi kompjuteri. Snaga je financijskih tržišta toliko narasla da predstavlja svojevrsni **Automaton**, golemu moć koja funkcionira po vlastitoj logici. Kapitalisti i kapitalistički menadžeri postoje i djeluju, ali oni su u tome određeni voljom **Automatona**. Castells ističe tri međupovezana izvora **neodrživosti info-kapitalizma**: opasnosti implozije financijskih tržišta; stagnacija zbog relativnog smanjenja solventne potražnje u usporedbi s golemom produkcijskom sposob-

nošću proizašlom iz tehnoloških inovacija, organizacijskog umrežavanja i mobilizacije kapitalskih resursa; činjenica da veliki broj ljudi u svijetu socijalno, politički i kulturno odbacuje *Automaton* koji svojom logikom ignorira ili obezvrjeđuje njihovu ljudskost.

J. Faux, L. Mishel i R. Kuttner pokazuju kako je globalizacija u cijelom svijetu, pa čak i Sjedinjenim Državama, što se najčešće zaboravlja, dovela do povećavanja dohodovnih nejednakosti, nesigurnosti zaposlenja i porasta privatnog monopola. Autori smatraju da bi u cilju suzbijanja nejednakosti što ih stvara poredak liberalizacije kapitala trebalo uvesti određene protumjere, koje uključuju: smanjivanje, a u nekim slučajevima čak i otpisivanje dugova najsiromašnijih nacija, kako bi se stvorili uvjeti za njihov razvoj, makar i na štetu tržišno-otvorenih politika; izraziti zaštita ključnih ljudskih i radnih prava u trgovačkim i investicijskim dogovorima, kako bi se ojačala moć onih koji se nalaze »na dnu« svjetskih ljestvice ekonomskih prednosti (autori, s tim u vezi, naglašavaju potrebu osnaživanja utjecaja Međunarodne Organizacije Rada, kao i jačanja monitoringa nad radnim uvjetima u pojedinim zemljama, jer drže da je to uvjet mogućnosti održanja liberaliziranih ekonomskih odnosa); smanjivanje financijske nepostojanosti, što podrazumijeva financijsku kontrolu, porez na međunaroidne sigurnosne transfere i privatne kreditore koji su nemilosrdni prema siromašnim dužnicima. Autori su svjesni da je to ambiciozna zamisao, ali uz to dodaju ogradu: »Za one koji sanjaju o stabilnoj, prosperitetnoj svjetskoj ekonomiji nema druge alternative«. Kuttner, koji se bavi gotovo istom temom, propituje ulogu različitih državnih politika, njihove koristi i granice. U cjelini, on ulogu državne politike u rješavanju socijalnih problema ekonomskog razvoja ocjenjuje pretežno pozitivnim predznacima. To se osobito vidi u njegovoj analizi modalitete kroz koje se očituje uloga vlade u Sjedinjenim

Državama. R. Sennett, autor bestsellerske knjige *The Corrosion of Character* (koja je prikazana u ovom časopisu, br. 3/2000), raspravlja o mijenama radnog ljudskog iskustva. Rad je, konstatira on, bio izvorom identiteta i biografije. Danas pak njegovi se obrasci mijenjaju tako da on više ne može predstavljati temelj organizirane zajednice ili čovjekove osobne biografije. U modernom (»fleksibilnom«) kapitalizmu, kaže Sennett, identitet je proces pregovaranja koji se »sručio na front rada«. Režim moći i vremena u modernim je korporacijama postavio ozbiljne zapreke izvođenju identiteta iz rada. Kad zaposlenici potpadnu pod taj režim teško im je radno iskustvo integrirati u željeni identitet. Zagovornici globalizacije naglašavaju da je nužno razlikovati »mjesto« i »rad« jer se na taj način prevladava tradicionalna vezanost za jedan te isti radno-teritorijalni identitet. Globalizacija zahtijeva deregulirani, pokretljivi i »stalno dogovarajući« životni curriculum. To, dakaiko, ide u smjeru suvremenih težnji prema »genuinim osobnim vrijednostima«, ali na socijalnom planu ta se pretpostavka ne ostvaruje. Ono što neoliberalizam želi postići na području rada izglednije je u mjesnim okvirima, osobito u gradovima u kojima ljudi žive.

Tom se temom (globalnim i radno-tržišnim uvjetima oblikovanja karaktera) na specifičan način bavi i A. Hochschild. Ona pokazuje kako majke prvog svijeta (razvijenog Zapada) upošljavaju majke trećeg svijeta da brinu o njihovoj djeci. Zaključuje da majke iz trećeg svijeta brinu o djeci prvog svijeta bolje nego njihovi vlastiti roditelji. Riječ je o svojevrsnom međunarodnom lancu skrbi, tako da su materinstvo i očinstvo također zahvaćeni globalizacijom. V. Shiva proširuje Hochschildovu kritiku. Tvrdi da je prvi svijet opljačkao okoliš trećeg svijeta. Najrazvijenije zemlje koriste svoju moć kako bi osigurale da međunarodna pravila igre služe njihovim probicima. U vrlo sofisticiranoj analizi U. Beck zastupa tezu pre-

ma kojoj se individue današnjeg svijeta nastoje oblikovati kao subjekti koji aktivno žele živjeti svoj život. Pojedinci nastoje iznova pronaći sebe i sudjelovati u svim »socijalnim konstrukcijama«. Oni permanentno »i iznova pišu svoje biografije«. U tom se smislu može ustvrditi da je globalizacija zahvatila intimnost osobnog života. Beck svoja razmatranja sistematizira u 15 točaka. Bitan je, međutim, njegov uvid da danas živimo u svijetu u kojem se događa opadanje socijalnog poretka nacionalne države, klase, etniciteta i tradicionalne obitelji. Etika individualnog razvoja i postignuća oblikuje se kao naj snažnija struja modernog društva. Svojom usredotočenošću na vlastiti izbor i odlučivanje ljudi izražavaju težnju da djeluju kao tvorcii vlastitog života i individualnog identiteta. To je glavni razlog koji uvjetuje promjene u obitelji i globalnu spolnu revoluciju u odnosima rada i politike. U globalno doba pojedinačni život nije više jednom za svagda prikovan za jedno mjesto. To je, u doslovnom i metaforičkom smislu, putujući, nomadski život koji se odvija automobilima, zrakoplovima, vlakovima, telefonima, masovnim medijima i internetom. Ukratko, to je transnacionalni život koji nadilazi granice. Oblikuje se multilokalna transnacionalnost života, koja potiskuje nacionalni suverenitet i ograničenosti nacionalno orijentirane sociologije. Provalu lokalnih nacionalizama i novo veličanje lokalnog identiteta valja gledati kao očiglednu konzekvenciju globalizacije a ne kao fenomen koji joj proturiječi.

P. Toynbee analizira globalizaciju medija, ali ponajprije u onoj njihovoj funkciji preko koje se »samointerpretiramo«. Odbacuje mišljenja kritičara koji se boje za budućnost lokalne kulture pred naletom »popularnog kapitalizma«, no istodobno izražava strah od prevelike političke i tržišne moći transnacionalnih medijskih magnata. Stoga se zalaže za pozornije vrednovanje medija i za regulaciju korištenja te moći. Globalizacija je, kaže au-

torica, izazvala pravu »kulturnu paniku«, što je jedan od niza sličnih pojmova kojima se izražava iznenađenje, začuđenost ili zastrašenost određenim promjenama (»intelektualna panika«, »moralna panika«, »patriotska panika« itd.). Kulturna je panika izraz straha od »nepodnošljive vulgarizacije i amerikanizma«, pa tako prema »paničarima« ispada kao da su ljudi istjerani iz nekog rajskog stanja, kao da su izgubili neko »prvobitno dobro«. »Paničari« šire uvjerenje da valovi kulturnog, intelektualnog i moralnog srozavanja dolaze preko Atlantika, iz Amerike, te da je zbog toga izgubljena »izvorna intelektualna strogost i moralna osjetljivost«. Autorica dosta ironično prokazuje tu »globalnu kulturnu paniku« i drži da se globalizacija kulture zbiva u oblicima pluralizma koji ne sadrže nikakav »homogenizirani užas«. Američka kultura nije homogeni entitet nego prostor raznih ideja, politika, obrazaca. Ako se Amerika primarno promatra kao poprište vulgarnosti i pohlepe, osakaćene senzibilitnosti i nezajažljivih globalnih ambicija tada se ružno misli o sudbini svijeta. A zapravo su rasprave o kulturnoj globalizaciji najčešće surogat za pravu raspravu o Americi i o stvarnim vrijednostima i konzekvencijama njezina naraslog utjecaja. Kad je riječ o medijskim odnosima i europskoj medijskoj situaciji autorica drži da Europska Unija može i treba štiti svoje medije (u odnosu na Ameriku ali i u vlastitim konkurencijskim okvirima). Prema njezinu mišljenju to je moguće usvajanjem sklopa mjera koje sadrže četiri razine: uspostava europskog ograničenja vlasništvu jedne kompanije ili pojedinca unutar pojedine zemlje ili cijele Europske Unije; zabrana vlasništva bilo koje televizije ili novina, koji su u rukama kompanija izvan Europske Unije; ustanovljavanje europskog koda ponašanja vlasnika s ciljem da se on promiče u cijelom europskom novinskom prostoru; uspostava općeprihvaćenih pravila koja se odnose na slobodu informiranja za sve zemlje, kako u okvirima

bilo koje zemlje ne bi dominirala privatna pravila informativnog djelovanja. Te su mjere važne ne toliko zbog svoje restriktivne, iako legitimne usmjerenosti nego zbog toga što se pomoću njih normativnim konsenzusom omogućuje očitovanje kulturnih prava i raznolikosti bez tehnološko-financijskog monopola. Monopol je, drži autorica, ono najgore što može zadesiti slobodu i objektivnost informacije, raznolikost i vrijednost kulturne kreacije posredovane »medijskom industrijom«.

Osnovna stajališta u ovom zborniku kreću se od posve optimističkih (Toynbee i Beck) do posve pesimističkih (Shiva, Faux i Mishel). No svi se autori slažu da globalni sustav zahtijeva više zajedničkog vođenja i upravljanja (*governance*) ukoliko se želi da novi trendovi ne dovedu do potiskivanja ili gušenja individualnih, socijalnih i kulturnih potreba. Izlaz je, kako to sugerira Huttonov i Giddensov zaključak, u razvoju globalnog civilnog društva kao temelja globalne regulacije i vladavine.

Rade Kalanj

Niklas Luhmann

DIE RELIGION DER GESELLSCHAFT

Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2000,
362 str.

Kada se danas započne razgovor o religiji u modernom društvu tada će mnogi istaknuti kako se nalazimo u vremenu u kojem religija gotovo više ne postoji, u vremenu u kojem je pobjedila sekularizacija, dok će drugi istaknuti kako sekularizaje zapravo i nije bilo te je stoga i treba zvati »navodna sekularizacija«. Promatrajući razvoj religije u nekoliko evolucijskih etapa, Luhmann, suprotno takvim shvaćanjima, drži da je danas religija prisutnija u društvu negoli ikada ranije. Moglo bi se, dakle, kazati da religija postoji u velikoj mjeri, da je, naime, možemo sresti na svakom kora-

ku, čak je danas 'više ima' negoli nekoć u »kršćanskom srednjovjekovlju«. Luhmann u svom pristupu religiji kao jednom od izdiferenciranih podsustava (*Teilsysteme*), a što je posebice učinio u djelu *Funktion der Religion*, drži da ona kao jedan između drugih društvenih sustava ispunjava pored opće i jednu specifičnu funkciju koju ni jedan drugi društveni sustav ne može ispuniti. Ona, naime, omogućuje da se odredi, definira svaki smisao, to znači ona uređuje da se »u svijetu« (*in der Welt*) smisao ne izgubi, nego da upravo preko »smisla« djeluju i psihički i društveni sustavi. Ne trebaju nas stoga danas čuditi nastojanja crkvenih ljudi (biskupa ili pape) nego modernista u tomu kako religiju treba mobilizirati za rješavanje svjetske krize i istodobno za stvaranje svjetskoga mira, u borbi protiv droge i alkohola, u borbi za natalitet i obitelj, ali i za jačanje društvenoga morala.

U svom posthumno objavljenom djelu *Die Religion der Gesellschaft* Luhmann iznova iznosi svoje temeljne postavke teorije sustava i u tomu postavke svoje teorije religije. Riječ je, naime, o razvoju, izdiferenciranju religijskog sustava tijekom društvene evolucije. Usporedbu razvoja ljudskog društva s evolucijom živih organizama Luhmann čini na sljedeći način: kao što se tijekom evolucije od malo razvijenih do razvijenijih oblika organizama povećavala kompleksnost organizama, tako se i tijekom razvoja ljudskog društva, od onih najnerazvijenijih do suvremenih društava, povećavala kompleksnost tog društva. Trebalo je, stoga, naći načina kako tu kompleksnost smanjiti. Luhmann u procesu diferenciranja kompleksnih društava vidi proces stvaranja sve kompleksnijih društava.

Moglo bi se kazati da religiozna evolucija započinje tamo gdje se *Nepoznato* (*das Unvertraute*) pretpostavlja (zamišlja da postoji) u *Poznatom* (*das Vertraute*), npr. u prvim, tribalnim, »primitivnim« društvima kada se prigodom smrti najbližih srodnika ljudi počinju pitati: kamo je otišao